

A Jurisprudential–Economic Analysis of Government Guarantees for Currency Devaluation Caused by Excessive Money Creation

Meysam Rostami

PhD Candidate, Faculty of Economics, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.
Email: rostami.meysam313@gmail.com

Amir Khademalizadeh

Faculty Member, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.
Email: khademalizadeh.a@gmail.com

Citation Rostami, M., Khademalizadeh, A. (2025). A Jurisprudential–Economic Analysis of Government Guarantees for Currency Devaluation Caused by Excessive Money Creation. *EGHTESAD-E ISLAMI (A Quarterly Journal on Islamic Economics)*. 25 (100): 89-121

 [10.22034/iec.2025.2042613.2802](https://doi.org/10.22034/iec.2025.2042613.2802)

Received: 10 April 2025 , Accepted: 20 November 2025

Abstract

Introduction: Excessive money creation by the government leads to the depreciation of the national currency, which in turn generates wide-ranging economic, legal, and social consequences. Given the severity of these impacts, examining government guarantees in relation to currency devaluation is of heightened importance.

Purpose: This article aims to conduct a jurisprudential–ijtihadi analysis of the evidentiary foundations for government guarantees (ḍamān) concerning the devaluation of the national currency and to present an appropriate methodological framework for such analysis.

Methodology: This research is applied in nature and adopts an analytical–ijtihadi approach grounded in the principles of Islamic economic jurisprudence.

Findings: The findings demonstrate that two of the four classical causes of guarantee in Islamic jurisprudence—namely harm (iḍrār) and destruction (itlāf)—are applicable to government actions resulting in currency devaluation. Furthermore, the commonly cited general rule of “compensation of fungible goods by their equivalent and non-fungible goods by their value,” frequently invoked in related studies, is shown to be methodologically flawed in this context. Rather, the central and decisive criterion is the realization of justice in the mode and quality of compensation. In addition, juridical principles such as iḥsān (benevolence), amānah (trusteeship), and wilāyat al-faqīh (guardianship of the jurist), which some scholars employ to negate government guarantees, are found to be insufficient and inconclusive, as their subject matter does not directly pertain to the issue of governmental guarantees for monetary devaluation.

Conclusion: The study concludes that the government bears guarantees for the depreciation of the national currency caused by excessive money creation and is therefore obliged to provide compensatory mechanisms to the greatest extent possible.

Keywords

Inflation; Methodology; Economic Jurisprudence; Currency Devaluation; Government Guarantees.

Extended Abstract

1. Introduction

Inflation, as a socio-economic phenomenon, directly affects the social welfare function. Currency devaluation, which is often considered the most important consequence of high inflation, directly reduces households' purchasing power and may thus harm aggregate demand. In the context of Iran's economy over the past few years, high inflation rates, in addition to their destructive economic and social effects, have raised fundamental questions in the fields of political economy and economic jurisprudence. One of these questions, which is particularly important, concerns the government's responsibility to compensate for losses resulting from the devaluation of the national currency and how to explain this responsibility from the perspective of economic jurisprudence.

Excessive government money creation leads to a decline in the value of the national currency. The decline in the currency's value will have many economic, legal, and social consequences. Therefore, examining the government's responsibility in this regard is of great importance. The purpose of this article is to analyze the jurisprudential-ijtihad evidence of the government's guarantee against the decrease in the value of the national currency and to present its appropriate methodology. The analysis of this issue is important from both economic and jurisprudential perspectives. From an economic perspective, this research examines the government's responsibility for maintaining currency stability and preventing currency depreciation, which are closely related to society's economic well-being. This analysis and proof of the government's responsibility can help design and implement more effective monetary policies to maintain the purchasing power of money and reduce the effects of inflation on vulnerable segments of society. On the other hand, the jurisprudential study of this issue explains the religious and moral foundations of the government's responsibility towards those affected by currency devaluation. It provides a solid theoretical basis for requiring the government to take the necessary measures to compensate citizens for the damage.

The main question of the present study is what the jurisprudential reasons are for the government to guarantee against the devaluation of the currency, and what is the appropriate methodology to find the answer to this question?

In this study, after analyzing key concepts such as inflation and the value of the currency using jurisprudential analysis methods, the reasons for guaranteeing from a jurisprudential perspective will be examined, and the selected perspective will be justified by citing the opinions of the jurists. After enumerating the reasons for guaranteeing, the government's behavior

in the field of devaluation of the currency will be measured in relation to these reasons. After that, we will examine and critique the arguments for the government's lack of guarantee. In the final section, the appropriate methodology for solving this issue will be discussed.

2. Research Methodology

In the present study, using a methodological approach, the economic jurisprudence of the theory of state guarantee and the necessity of compensating individuals for the state's devaluation of their money are examined. The purpose of the methodological approach is to consider the stages of solving this problem independently from beginning to end within the jurisprudential framework. The advantage of stating these stages separately is that researchers can consider the problem-solving process from beginning to end, and, as a result, the process, its criticism and evaluation, and its completion and correction are easily accessible. So far, no coherent and acceptable methodology has been presented for this issue. The research conducted in this field, in addition to lacking methodological explanation, also suffers from a methodological vacuum in its analysis of the problem. Due to the lack of clarity in the methodology for solving this problem, there are biases and deviations in the path to answering it, some of which are mentioned as examples. To solve the problem of the necessity of compensating for the devaluation of money, it must first be known that this issue is a type of proposition of should and should not and is derived from jurisprudential-legal issues, and in the atmosphere of an Islamic country like Iran, whose legal laws are also derived from jurisprudence, it must inevitably be examined using a jurisprudential method. Therefore, mentioning the economic losses of applying the theory or its operational solutions or stating its economic benefits alone cannot lead to the negation or proof of such a proposition and is outside the scope of the argument for this issue. On the other hand, in explaining the methodology, a distinction must be made between macro-guarantee, meaning the government's guarantee, and micro-guarantee, meaning the guarantee of one individual to another, in compensating for the devaluation of money, because this distinction sometimes leads to different arguments and responses. The lack of distinction between these two guarantees in some writings has led to a misinterpretation of the intended opinions and arguments, and ultimately to confusion about methodology.

3. Research findings

The research findings show that the government serves as a guarantor against the devaluation of the national currency resulting from excessive money creation. The reason for this guarantee is that two of the four causes

of guarantee, namely “damage” and “waste”, apply to the government’s behavior. Also, the generality of the guarantee rule of like for like and like for like, which has been cited in numerous studies related to the issue, is incorrect; what is important and valid is the observance of justice in the quality of the guarantee. In addition, rules such as Ihsan, Amin, and Velayat al-Faqih, which some have cited to prevent the government’s guarantee, are incomplete and lack the power to negate it, because the subject of these rules is not related to the government’s guarantee.

4. Conclusion

1- The rule of guaranteeing likeness for likeness and likeness for likeness is not general and religious, and the spirit and criterion of the rule is to observe justice in guaranteeing.

2- By examining the arguments and sayings of some jurists and sufficient evidence, it has been proven that “harm” is also one of the causes of guarantee.

3- Two causes of guarantee, namely “harm” and “waste”, apply to the monetary behavior of the government. The application of these two causes becomes clearer when considered in light of the credit nature of money and the monopoly over the benefits of purchasing power.

4- The obstacles that have been stated for the government not to guarantee, such as the guardianship of the jurist, the rule of kindness, the rule of the trustee, and..., do not have the merit of negating the government’s guarantee.

5- The appropriate methodology for this issue has been outlined in five stages: Stage one: examining the rule of guarantee of al-Thumli and al-Qa’imi, Stage two - the nature of today’s credit money, Stage three: examining the causes of compulsory guarantee (examining the guarantee of damages), Stage four: applying the causes of guarantee to the government’s behavior in the context of currency devaluation, Stage five: examining the reasons for the government’s lack of guarantee and evaluating the obstacles.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors’ Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

تحلیل فقهی- اقتصادی ضمان دولت

در کاهش ارزش پول با خلق بی‌رویه

میشم رستمی ^{ID}

دانشجوی دکتری دانشکده اقتصاد دانشگاه علامه طباطبائی (ره)، تهران، ایران

Email: rostami.meysam313@gmail.com

امیر خادم‌علیزاده ^{ID}

عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی (ره)، تهران، ایران

Email: khademalizadeh.a@gmail.com

استناد رستمی، میثم؛ خادم‌علیزاده؛ امیر. (۱۴۰۴). تحلیل فقهی- اقتصادی ضمان دولت در کاهش ارزش پول با خلق بی‌رویه. فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۵ (۱۰۰): ۸۹-۱۲۱

[10.22034/iec.2025.2042613.2802](https://doi.org/10.22034/iec.2025.2042613.2802)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۹

چکیده

مقدمه: خلق بی‌رویه پول توسط دولت، کاهش ارزش پول ملی را در پی دارد. کاهش ارزش پول تبعات اقتصادی، حقوقی و اجتماعی زیادی را در پی خواهد داشت. بنابراین بررسی مسئولیت دولت در این زمینه حائز اهمیت دوچندان است.

هدف: هدف از این مقاله، تحلیل فقهی- اجتهادی ادله ضمان دولت در قبال کاهش ارزش پول ملی و ارائه روش‌شناسی مناسب آن است.

روش‌شناسی: این پژوهش کاربردی بوده و رویکرد آن تحلیلی- اجتهادی است.

یافته‌های پژوهش دو سبب از اسباب چهارگانه ضمان، یعنی «اضرار» و «اتلاف» بر رفتار دولت منطبق می‌گردد. همچنین کلیت قاعده ضمان المثلی بالمثل و القیمی بالقیمه که در پژوهش‌های متعدد مرتبط با مساله مورد استناد واقع شده است، صحیح نیست و آنچه مهم و معتبر است، رعایت عدالت در کیفیت ضمان است. به علاوه قواعدی نظیر احسان، امین، ولایت فقیه که برای جلوگیری از ضمان دولت مورد استناد برخی قرار گرفته است، ناتمام بوده و توان نفی ضمان دولت را ندارند؛ چراکه موضوع این قواعد ارتباطی با ضمان دولت پیدا نمی‌کند.

نتیجه‌گیری: دولت در قبال کاهش ارزش پول ملی ناشی از خلق بی‌رویه پول ضامن است و باید شرایط جبران آن را تا حد ممکن فراهم نماید.

واژگان کلیدی

تورم، روش‌شناسی، فقه اقتصادی، کاهش ارزش پول، ضمان دولت.

۱. مقدمه

تورم به عنوان یک پدیده اقتصادی- اجتماعی به طور مستقیم بر تابع رفاه اجتماعی تأثیرگذار است. کاهش ارزش پول که به عنوان مهم‌ترین پیامد تورم‌های بالا شناخته می‌شود، به طور مستقیم قدرت خرید خانوارها را کاهش داده، از این طریق ممکن است به تقاضای کل آسیب برساند. در بستر اقتصادی ایران طی سال‌های اخیر نرخ‌های بالای تورم علاوه بر آثار مخرب اقتصادی و اجتماعی، پرسش‌های بنیادینی را فراروی حوزه اقتصاد سیاسی و فقه اقتصاد قرار داده است. یکی از این پرسش‌ها که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، مربوط به مسئولیت دولت در جبران زیان‌های ناشی از کاهش ارزش پول ملی و چگونگی تبیین این مسئولیت از منظر فقه اقتصادی می‌باشد.

در پژوهش حاضر، با رویکردی روش‌شناختی، به بررسی فقهی اقتصادی نظریه ضمان دولت و لزوم جبران کاهش ارزش پول افراد توسط دولت پرداخته می‌شود. منظور از رویکرد روش‌شناختی این است که مراحل حل این مسئله در چارچوب فقهی از آغاز تا پایان به صورت مستقل مورد توجه قرار می‌گیرد. مزیت بیان این مراحل به صورت جداگانه این است که پژوهشگران می‌توانند فرایند حل مسئله از آغاز تا انجام را مطمح نظر قرار دهد و در نتیجه نقد و ارزیابی فرایند و نیز تکمیل و اصلاح آن سهل‌الوصول گردد. هدف اصلی این پژوهش، تحلیل فقهی- اقتصادی این نظریه و بیان مسئولیت دولت در جبران زیان‌های ناشی از تورم و ارائه روش‌شناسی مناسب برای حل این مسئله است.

تحلیل این موضوع از دو منظر اقتصادی و فقهی حائز اهمیت است. از منظر اقتصادی، این پژوهش به بررسی مسئولیت دولت در قبال ثبات و کاهش ارزش پول ملی می‌پردازد که در ارتباطی تنگاتنگ با رفاه اقتصادی جامعه می‌باشد. این تحلیل و اثبات مسئولیت دولت می‌تواند به طراحی و اجرای سیاست‌های پولی مؤثرتر، با هدف حفظ قدرت خرید پول و

کاهش اثرات تورمی بر افسار آسب پذیر جامعه کمک نماید. از سوی دیگر بررسی فقهی این موضوع، مبانی شرعی و اخلاقی مسئولیت دولت در قبال زیان دیدگان ناشی از کاهش ارزش پول را تبیین کرده، پشتوانه نظری محکمی برای الزام دولت به اتخاذ تدابیر لازم جهت جبران خسارت وارد شده به شهروندان فراهم می‌آورد.

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که چه دلایل فقهی برای ضمان دولت در برابر کاهش ارزش پول وجود دارد و روش‌شناسی مناسب برای یافتن پاسخ این پرسش چیست؟

در این پژوهش، پس از تحلیل مفاهیم کلیدی مانند تورم، ارزش پول با استفاده از روش‌های تحلیل فقهی، به بررسی اسباب ضمان از دیدگاه فقه پرداخته، ضمن بیان آرای فقها، دیدگاه برگزیده مستدل خواهد شد؛ بعد از احصای اسباب ضمان، رفتار دولت در زمینه کاهش ارزش پول نسبت به این اسباب سنجیده می‌شود؛ پس از آن ادله‌ای را که برای عدم ضمان دولت بیان شده است، نقد و بررسی می‌کنیم. در بخش پایانی نیز به روش‌شناسی مناسب برای حل این مسئله پرداخته خواهد شد.

۲. ادبیات پژوهش

تبیین مفاهیم بنیادین پژوهش و مرور پژوهش‌های انجام‌شده در ارتباط با این موضوع مطرح می‌شود.

۲-۱ تعریف مفاهیم اساسی

• پول

پول به عنوان یک ابزار کلیدی در توسعه اقتصادی بشر، همگام با اختراعاتی چون خط و حساب، نقش محوری در شکل‌گیری نظام‌های اقتصادی پیچیده و جوامع بزرگ مقیاس ایفا کرده است (اینگام، ۱۴۰۰، ص ۲۹). اقتصاددانان پول را عمدتاً بر اساس کارکردهای آن تعریف می‌کنند. هریس (Harris) پول

را ابزار می‌داند که سه وظیفه اصلی بر عهده دارد: تسهیل مبادلات؛ واحد سنجش ارزش؛ ذخیره ارزش (Harris, 1981, p.4). پول طی یک تحول تاریخی قابل توجه، از پول کالایی به سکه‌های فلزی (طلا و نقره)، سپس به پول کاغذی و در نهایت به پول الکترونیکی تبدیل شده است (علیقلی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۶).

• ارزش پول

ارزش پول حداقل به دو معنا به کار می‌رود: ارزش اسمی و ارزش حقیقی. اگر ارزش پول را بدون ملاحظه شاخص قیمت‌ها در نظر بگیرند، یعنی میزان تورم و کاهش ارزش آن را لحاظ نکنند، ارزش اسمی نامیده می‌شود که همواره ثابت است. برای نمونه ۱۰۰۰ ریال همواره ۱۰۰۰ ریال است و ارزش اسمی آن معادل ۱۰۰۰ است و هیچ‌گاه تغییر نمی‌کند. اما اگر ارزش پول را با ملاحظه شاخص قیمت‌ها مورد توجه قرار دهند، یعنی میزان تورم و کاهش ارزش پول لحاظ گردد، به آن ارزش حقیقی گفته می‌شود (یوسفی، ۱۳۸۱، ص ۲۳). درحقیقت مقصود از ارزش حقیقی پول همان قدرت خرید کالا و خدمات آن است.

در پژوهش حاضر نیز ارزش پول، به معنای ارزش حقیقی آن یا همان میزان قدرت خریدی است که برای دارنده آن ایجاد می‌کند. در پژوهش‌های صورت گرفته در ارتباط با این موضوع ارزش پول با قدرت خرید مترادف در نظر گرفته شده است و معادل مقدار کالایی است که در قبال یک واحد پول قابل دستیابی است (میرجلیلی، ۱۳۸۴، ص ۳۳). صرف نظر از اینکه ماهیت پول چیست و کالا محسوب می‌شود یا خیر، پول به دارنده آن قدرت خرید کالا را می‌دهد؛ از این روست که بوچان (Buchan)، پول را «خواسته منجمد شده» (Frozen desire) نامیده و کتابی به این اسم درباره پول منتشر کرده است. به تعبیر جان سرل پول قدرت است و دارنده آن می‌تواند کالا و خدمات بخرد. وی این ویژگی را ذاتی پول می‌داند (سرل، ۱۴۰۱، ص ۱۷).

● کاهش ارزش پول

با توجه به توضیحی که از «ارزش پول» ارائه شد، مشخص می‌شود مقصود از کاهش ارزش پول، کاهش قدرت خرید آن است. به بیان دیگر هنگامی که در یک کشور، تورم مثبت وجود دارد، قدرت خرید پول کاهش می‌یابد و کالا و خدمات کمتری در قبال آن پرداخت می‌شود.

● ضمان

واژه ضمان در لغت مصدر «ضمن یضمن» بوده و به معنای تکفل و عهده‌داری امری است (شهرکانی، ۱۴۳۰، ص ۵۸۸). در منظومه فقهی امامیه، ضمان به طرق گوناگونی پدید می‌آید که در زبان فقهی به آن، اسباب ضمان یا موجبات ضمان گفته می‌شود. کانون توجه این نوشتار ضمان قهری است که به موجب نظر مشهور فقها، به سه سبب عمده تحقق می‌یابد: اتلاف بالمباشره و اتلاف بالتسبیب (بروجردی، ۱۴۱۳، ص ۱۲۷-۱۳۱). مقصود از «ید» در این مبحث، تسلط (= استیلا) بر مال دیگری است. سببیت ید در پیدایش ضمان از ضروریات فقه به شمار می‌آید. دو سبب دیگر ضمان اتلاف مال غیر است که به دو گونه محقق می‌شود: اتلاف بالمباشره مانند از بین بردن عمدی اموال دیگری و اتلاف بالتسبیب همچون حفر چاهی در مسیر رفت و آمد مردم که منجر به سقوط و آسیب‌رسیدن به فردی شود (بروجردی، ۱۴۱۳، ص ۱۳۱). مقصود از ضمان دولت این است که در قبال کاهش ارزش پول، مسئولیت دارد و باید به طریقی این کاهش را برای زیان‌دیده جبران کند. جبران کاهش ارزش پول به این معناست که قدرت خریدی که ارزش اسمی پول داشته و با رخداد تورم از آن کاسته شده است، به نحوی به دارنده آن پول، بازگردانده شود.

۲-۲ پیشینه علمی در ایران

مطالعات پیشین در حوزه جبران کاهش ارزش پول عمدتاً بر محوریت روابط فردی و خصوصی همچون قرض و مهریه متمرکز بوده - که در

این پژوهش از آن تعبیر به ضمان خرد می‌شود. و کمتر به ابعاد کلان و نقش دولت در این پدیده پرداخته‌اند - که تعبیر به ضمان کلان می‌شود. پژوهشگرانی چون موسائی (۱۳۷۹) در مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی درباره ربا و جبران کاهش قدرت خرید پول» با ارائه تعریفی از ربا، جبران کاهش ارزش پول را تخصصاً از موضوع ربا خارج دانسته، چهار دلیل بر لزوم جبران کاهش ارزش پول از جمله «عدم الظلم» و قاعده «لاضرر» ارائه می‌دهد. یوسفی (۱۳۸۱) نیز با نگارش دو پژوهش با عنوان «بررسی فقهی نظریه‌های جبران کاهش ارزش پول» به بررسی نظرات مختلف فقها در این زمینه پرداخته و در نهایت لزوم جبران کاهش ارزش پول را در تورم‌های شدید یا کاهش ارزش زیاد پول در طول سالیان متمادی، بر اساس اینکه پول از جهت قدرت خرید حقیقی مثلی است، ترجیح داده است. در مقابل میرجلیلی (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان «جبران کاهش ارزش پول: نظریه و کاربرد» به نقد ادله لزوم جبران کاهش ارزش پول پرداخته، آن را از نظر فقهی و اقتصادی مردود دانسته است. وی در پژوهش مورد اشاره، راهکار شاخص‌بندی را که توسط برخی محققان برای جبران کاهش ارزش پول مطرح شده است، به نقد کشیده و آن را از جهت اقتصادی و فقهی مردود دانسته است. با این حال تمامی این مطالعات، ضمن ارزشمند بودن، بر ابعاد فردی و خصوصی مسئله تمرکز داشته، مسئولیت دولت در قبال کاهش ارزش پول را به صورت مستقیم بررسی نکرده‌اند.

با وجود این برخی پژوهشگران به صورت مستقل یا ضمن بررسی موضوعات دیگر، به بررسی مسئولیت دولت در قبال کاهش ارزش پول پرداخته‌اند. سبحانی (۱۳۹۷) در کتاب **مسائل فقهیه با طرح مسئله «انخفاض قيمة العملة» (= کاهش ارزش پول)**، ضمن بررسی آثار کاهش ارزش پول بر معاملات مالی، مسئولیت دولت اسلامی را در قبال این کاهش با تحقق شرایطی نفی می‌کند. جعفری و باقری (۱۳۹۳) با رویکردی فقهی و حقوقی

در «مبانی فقهی و حقوقی مشروعیت ضمان دولت در پرداخت خسارت ناشی از کاهش ارزش پول» مشروعیت ضمان دولت در پرداخت خسارت ناشی از کاهش ارزش پول را به اثبات رسانده‌اند.

برخی پژوهش‌ها نیز به صورت کلی به مسئولیت دولت در قبال اعمال حاکمیتی پرداخته و نظریه مصونیت دولت از مسئولیت و ضمان را زیر سؤال برده‌اند. رضائی و حدیدی (۱۳۹۹) در پژوهش «بررسی فقهی و حقوقی عدم ضمان دولت در امور حاکمیتی» ضمن بررسی تاریخی، حقوقی و فقهی این نظریه، آن را با عموم ادله فقهی ضمان در اسلام منافی دانسته‌اند. بر اساس این پژوهش قواعد فقهی احسان و امین نیز مانع ضمان دولت به شمار نمی‌آید. تحقیقات پیشین، ضمن پرداختن به ابعاد حقوقی و فقهی مسئولیت دولت در قبال کاهش ارزش پول، فاقد رویکرد روش‌شناختی به مسئله بوده‌اند؛ حتی می‌توان گفت روشی درست و منطقی - فقهی در تحلیل این نظریه به کار نبسته‌اند؛ برای مثال در برخی موارد بین آرا و استدلال‌های مربوطه به ضمان خرد (ضمان فردی) و ضمان کلان (ضمان دولت) خلط روی داده است.

۲-۳ پیشینه علمی در خارج

فینچ (David Finch) (۱۹۵۶) در مقاله «تضمین قدرت خرید برای پرداخت‌های معوق» به بررسی جبران قدرت خرید پول پرداخته و مزایا و معایب آن را برشمرده است. از نظری وی تضمین قدرت خرید، یک مکانیسم حفاظتی در برابر تورم و راهی برای جذب سرمایه‌گذاری بیشتر توسط دولت و تشویقی برای پس‌انداز داوطلبانه خواهد بود (Finch, 1956, p9-10). با این حال وی به مشکلات عملیاتی و ریسک‌های مرتبط با این طرح نیز اشاره کرده است. عدم دقت در اندازه‌گیری مقدار کاهش قدرت خرید، پیچیدگی در محاسبات، ریسک برای وام‌گیرندگان و زیان دیدن آنها به هنگام تورم‌های شدید و کاهش سرمایه‌گذاری تولیدی از جمله معایب این نظریه‌اند (Finch, 1956, pp.9-10). چپرا (Chapra) (۱۹۸۵) در کتاب به سوی

سیستم پولی عادلانه با نگاهی انتقادی به این نظریه، به تبیین چالش‌های آن پرداخته است. از نظر وی جبران کاهش ارزش پول در قرض، به هنگام تورم‌های بالا، موجب زیان وام‌گیرنده خواهد شد و شاخص‌بندی در زمینه سپرده‌های بانکی را نیز موجب تبعیض به سود سپرده‌گذاران و به زیان دریافت‌کنندگان تسهیلات که ریسک سرمایه‌گذاری و تولید را پذیرفته‌اند، دانسته است (Chapra, 1985, pp. 40-41). احمد بلوفی (Ahmed Belouafi) (۲۰۲۱) در مقاله «به سوی سیستم اقتصادی و پولی عادلانه» ضمن ناعادلانه‌دانستن فرایند خلق پول که منجر به کاهش قدرت خرید آن و در نتیجه تبعیض درآمدی و ثروت در جامعه می‌شود، راهکار بلندمدت را حذف خلق پول توسط بانک‌های تجاری دانسته و در کوتاه‌مدت نیز پیشنهاد اعطای خلق پول به بانک‌های خیریه را که در راستای منافع عمومی جامعه حرکت می‌کنند، داده است تا بدین گونه زیان‌های ناشی از خلق پول برای زیان‌دیدگان تا حدودی جبران گردد. متمایزترین ویژگی پژوهش حاضر، در مقایسه با مطالعات پیشین، نخست در تفکیک بحث ضمان دولت از ضمان خُرد و جای‌گذاری مناسب استدلال‌ها، سپس در تحلیل فقهی-اجتهادی مسئله و در نهایت توجه به رویکرد روش‌شناختی آن است.

۳. مبانی نظری پژوهش

۳-۱ دلایل لزوم جبران کاهش ارزش پول و نقد و بررسی آن

• قیمی بودن پول

یکی از دلایل عمده‌ای که طرفداران دو نظریه «لزوم جبران/عدم لزوم جبران» برای مدعای خویش اقامه می‌کنند که عموماً در بحث ضمان خرد مورد توجه قرار گرفته است و برخی از آن در ضمان کلان استفاده کرده‌اند، «قیمی/مثلی» بودن پول است. بنا بر گفته هاشمی شاهرودی و آصفی، معروف و مشهور میان فقهای شیعه این است که پول از مثلیات است (آصفی،

۱۳۷۸، ص ۲۶ / هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۱۶۹). آصفی مانند فاضل لنکرانی و بسیاری دیگر از محققان چنین نتیجه گرفته است که لازمه مثلی بودن پول آن است که قرض گیرنده موظف به جبران کاهش ارزش پول نیست و برگرداندن ارزش اسمی پول کفایت می‌کند (لنکرانی، ۱۳۹۶، ص ۲۴۳). البته در این میان برخی فقها علی‌رغم پذیرش مثلی بودن پول، لزوم جبران کاهش ارزش آن را ضروری می‌دانند. این دسته از فقها مفهوم مثلی بودن پول را بر اساس «مثل قدرت خرید» تفسیر می‌کنند. شهید صدر یکی از پیشگامان این دیدگاه است. وی در تبیین وظایف بانک اسلامی، حفظ ارزش حقیقی پول را - که همان قدرت خرید است - از جمله وظایف اصلی بانک دانسته و جبران کاهش قدرت خرید ناشی از تورم را ربا نمی‌داند (صدر، ۱۴۲۱، ص ۲۰۹). دلیل اصرار این گروه بر مثلی خواندن پول را می‌توان در تاریخ طولانی معاملات مالی جست‌وجو کرد. در طول تاریخ پول همواره به عنوان یک کالای مثلی در مبادلات مورد استفاده قرار می‌گرفته و بازگرداندن سکه‌های پول با همان ارزش اسمی رویه‌ای معمول بوده است. این حافظه تاریخی طولانی مدت، قیمی‌نامیدن پول را امری ناآشنا و غیرمتعارف جلوه می‌دهد. دیدگاه‌های دیگری نیز درباره مثلی یا قیمی بودن پول مطرح شده است. آصفی با ارائه یک دیدگاه میانه تلاش کرده است با توجه به عامل زمان و میزان اختلاف ارزش، ملاکی برای مثلی و قیمی بودن پول ارائه دهد. به نظر وی در کوتاه مدت و در صورتی که تغییرات ارزش پول ناچیز باشد، می‌توان پول را مثلی در نظر گرفت؛ اما در بلندمدت و با افزایش قابل توجه ارزش اسمی و واقعی پول، ماهیت پول به عنوان کالای قیمی در نظر گرفته می‌شود (آصفی، ۱۳۷۵، ص ۲۲). بجنوردی نیز با ارائه یک دیدگاه متفاوت اساساً ماهیت پول را از تقسیم مثلی و قیمی خارج می‌داند؛ چراکه مالیت آن اعتباری است و تقسیم مثلی یا قیمی برای اشیایی است که مالیت آنها ذاتی باشد (بجنوردی، ۱۳۷۵، ص ۳۴).

در نقد و ارزیابی این سخنان باید گفت: اساساً طرح بحث درباره قیمی یا مثلی بودن پول راهگشای مسئله نیست و ممکن است بحث را به انحراف ببرد؛ چراکه اولاً دلیلی نقلی و تعبدی بر اینکه «ضمان مثل به مثل و ضمان قیمی به قیمی است» وجود ندارد. لفظ «مثلی» و «قیمی» نه اصطلاحی شرعی است و نه اصطلاحی متشرعی (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۲۱۴). در روایات اسلامی با وجود فراوانی روایات مربوط به ضمان، صرفاً اصل ضمان بیان شده و متعلق ضمان (مثل یا قیمت) بیان نشده است. این سکوت روایی، بیش از همه حاکی از آن است که تعیین کیفیت ضمان، امری تعبدی نیست و به عرف و عقل واگذار شده است. امام خمینی^(ره) با تأکید بر نقش عرف در تعیین کیفیت ضمان، این دیدگاه را تقویت کرده‌اند (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۴۸۹). از همین روست که عده‌ای از فقها دلیل اصلی قاعده مذکور را عرف و بنای عقلا دانسته‌اند (خوئی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۱۵۰). آیه شریفه‌ای که در این مسئله به عنوان دلیل ذکر شده است، نیز به هیچ عنوان گواه بر مدعای مذکور نیست. درواقع آیه «فمن اعتدی علیکم فاعتدوا علیه بمثل ما اعتدی علیکم» (بقره: ۱۹۴) به طور مشخص به موضوع جنگ و جواز تقاص اشاره دارد. امام خمینی در این خصوص تصریح می‌کنند که این آیه را نمی‌توان به ضمانت در امور مالی تعمیم داد (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۴۸۱-۴۸۲). محقق خوئی نیز دلالت آیه بر مسلک مشهور را نمی‌پذیرد (خوئی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۱۴۸).

ثانیاً دلیل تعبدی عمده‌ای که برای اثبات این قاعده اقامه شده، اجماع فقهاست (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۲۰۹)؛ لیکن این اجماع نیز با چالش‌های جدی مواجه است: نخست آنکه از میان متقدمان عده‌ای با این نظر مخالفت کرده‌اند و در نتیجه ادعای وجود اجماع را زیر سؤال برده‌اند. بنا بر نقل علامه، ابن‌جنید از میان قدما با این نظر مخالفت کرده است (حلی، ۱۳۷۴، ج ۶، ص ۱۳۱). از سوی دیگر بسیاری از قدما متعرض این قاعده نشده‌اند تا بتوان به فتوای آنان پی برد و اجماع را احراز نمود (بروجردی،

۱۴۱۳، ص ۱۳۲). دوم آنکه حتی اگر اجماعی وجود داشته باشد، حجیت آن به عنوان دلیلی قطعی برای اثبات حکم شرعی مورد تردید است؛ چراکه این اجماع، اجماعی مدرکی یا محتمل‌المدرک است که بر اساس نظر مشهور اصولیان حجیت شرعی ندارد (ایروانی، ۲۰۰۷، ج ۲، ص ۵۴). سوم آنکه در تعریف مفاهیم مثلی و قیمی میان فقها اختلاف نظر وجود دارد و این اختلاف، تعیین دقیق موضوع اجماع (= معقد اجماع) را با مشکل مواجه می‌کند (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۲۱۴). از همین روست که شیخ انصاری با عبور از تعاریف مختلف، استفاده از اجماع در تعیین مثلی یا قیمی بودن را منحصر به مصادیقی می‌داند که اجماع بر مثلی یا قیمی بودن آنها وجود دارد و در غیر موارد اجماعی، مراجعه به اصل را متعین می‌داند (همان، ج ۳، ص ۲۱۴-۲۱۶). این امر نشان می‌دهد اجماع نهایتاً در مصادیق متیقن حجیت دارد و در غیر آن دلیلی معتبر محسوب نمی‌شود. البته همین سخن شیخ انصاری نیز مورد اشکال است؛ زیرا اجماع بر مثلی یا قیمی بودن چیزی، کاشف از حکم شرعی نیست تا حجت باشد. به علاوه اجماع دلیلی لَبّی است و باید به قدر متیقن اکتفا کرد. در مورد پول‌های فعلی که اساساً در زمان شارع وجود نداشته است، اجماع معنا ندارد و اگر اجماع فقها بر مثلی یا قیمی بودن پول باشد، باید به قدر متیقن آن اکتفا کرد که همان پول‌های فلزی طلا و نقره است.

ثالثاً نکته قابل تأمل دیگر در خصوص قاعده مذکور، ماهیت نسبی و مشروط این قاعده است. آنچه معیار و روح قاعده مذکور است، اصل عدالت در ضمان است. این نکته را می‌توان با مراجعه به فتاوا و ادله‌ای که فقها برای قاعده آورده‌اند، اصطیاد کرد. در اینجا به ذکر چند شاهد اکتفا می‌شود:

شاهد اول گفته شهید ثانی است که در تبیین دلیل این قاعده به عبارت «لأنه اقرب الی التالف» استناد می‌کند (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۱۲، ص ۱۸۲). به نظر وی - همانند بسیاری از فقهای متقدم و معاصر که چنین تعلیلی را ذکر

کرده‌اند۔ علت ضمان مثلی به مثل، نزدیکی بیشتر مثل به شیء تلف شده است. این تعلیل به خوبی نشان می‌دهد اساس این حکم، رعایت عدالت و حفظ حقوق مالک است و نه یک حکم تعبدی محض. بنابراین اگر به دلایلی مثل، نزدیک‌ترین شیء به عین تالف نباشد، این تعلیل به کار نمی‌آید؛ برای مثال در صورتی که هزار واحد پول در ده سال پیش تلف شده باشد و در این مدت تورم بالایی رخ داده باشد، پرداخت همان هزار واحد در زمان حال، از نگاه عقل و ارتکاز عقلایی «اقرّب الی التالف» به شمار نمی‌آورد.

شاهد دوم فتوای بسیاری از فقهاست که تصریح کرده‌اند اگر کسی آبی را در بیابان تلف کند و سپس در کنار نهر با صاحب آب مواجه شود، ضامن قیمت آب در بیابان است و نه مثلی از آن. نیز فتوا داده‌اند که اگر غاصب یخ شخص دیگری را در تابستان تلف کند و در زمستان صاحب یخ را ببیند باید قیمت یخ در تابستان را پرداخت کند نه مثل یخ را در زمستان. دلیل این فتاوا نیز آن است که پرداخت مثل در این شرایط که به از قیمت‌افتادن آن منجر شده است، به زیان مالک تمام می‌شود (حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۹، ص ۲۳۴).

شاهد سوم استدلالی است که حضرت امام در توجیه تمسک به روایت «علی الید ما اخذت حتی تؤدی» برای اثبات قاعده مذکور بیان داشته‌اند. ایشان با تبیین سه شأن برای کالای مأخوذه۔ یعنی شأن شخص کالا، شأن طبیعت کالا و شأن مالیت آن، استدلال کرده‌اند که در صورت تلف شدن مال، حفظ دو شأن اخیر از طریق پرداخت مثل امکان‌پذیر است. در صورتی که پرداخت مثل ممکن نباشد، پرداخت قیمت به عنوان آخرین راهکار مطرح می‌شود (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۴۸۳-۴۸۴).

با تحلیل دقیق این استدلال می‌توان دریافت که اولویت پرداخت مثل در مثلیات به دلیل دربرداشتن دو ویژگی از سه ویژگی کالای اصلی است (طبیعت و قیمت)؛ ولی ادای قیمت فقط یک ویژگی را در بر دارد. بنابراین اگر ادای مثل دربردارنده ویژگی قیمت نباشد، هیچ اولویتی نسبت به ادای قیمت

ندارد و ادای مثل و قیمت هر یک دارای یک مزیت خواهند بود که در این صورت باید دید کدام مزیت در نظر عقل و عقلا اولویت دارد و به عدالت نزدیک‌تر است.

نتیجه آنکه قاعده ضمان، فرع و نتیجه مشخص شدن متعلق ضمان است نه اصل و ریشه آن.

• اسباب ضمان دولت در قبال کاهش ارزش پول

پس از آنکه مشخص شد قیمی یا مثلی بودن پول ملاک اصلی در تعیین ضمان نیست، به راحتی می‌توان بحث ضمان دولت را مطرح کرد؛ چراکه اگر کسی پول را مثلی می‌دانست و به صورت تعبدی این قاعده را با سعه و اطلاقش می‌پذیرفت، در این صورت پذیرش ضمان دولت نسبت به کاهش ارزش پول با دشواری مواجه بود؛ چراکه حتی با خلق بی رویه پول توسط دولت و تحقق تورم‌های بالا و کاهش قدرت خرید پول، ارزش اسمی پول افراد دست‌خوش تغییر نمی‌شد و اثبات ضمان از این طریق محسوس منتفی می‌شد. هرچند باز هم بر اساس این مبنا اثبات ضمان به صورت مطلق منتفی نیست و ممکن است فقیهی با استناد به دلایلی دیگر ضمان را بر عهده دولت مستقر نماید. در هر صورت با توضیحات بالا مشخص گردید این قاعده ملاک اصلی بحث نیست. اما در اینجا لازم است برای اثبات ضمان دولت، بحث سبب ضمان مطرح شود. هر ضمانی نیازمند سبب است و بدون احراز سبب ضمان، اصل اولی بر عدم ضمان ذمه شخصی نسبت به شخص دیگر است (اصل براءت) (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۶۷). مقصود از ضمان در این نوشتار ضمان قهری است که به موجب نظر مشهور فقهاء، به سه سبب عمده تحقق می‌یابد: ید، اتلاف بالمباشرة و اتلاف بالتسبیب (بروجردی، ۱۴۱۳، ص ۱۲۷-۱۳۱). برخی از فقیهان در خلال مباحث خود، سبب چهارمی را نیز به اسباب ضمان افزوده‌اند و آن «زیان‌رساندن به دیگری» است؛ برای مثال اگرچه صاحب ریاض همچون

نظر مشهور فقیهان در بحث صید، اسباب ضمان را به سه دسته محدود کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۷، ص ۳۲۵)، اما در فروعاتی درباره غضب، «ضرر» را به عنوان سببی مستقل برای ضمان مطرح کرده و به پذیرش آن تمایل نشان داده است (همان، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۳۰۱).

• ضمان‌آوری ضرر و ادله آن

برای اثبات ضمان‌آوری ضرر می‌توان به ادله زیر استناد جست:

اول- روایات «لاضرر»: روایات متعددی از طریق شیعه و سنی از پیامبر اسلام (ص) وارد شده است که ایشان فرمودند: «لاضرر ولاضرار» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۲۸۰). صدور این روایت نیازمند بحث نیست. برخی فقها ادعای تواتر روایت را داشته‌اند. از طرفی عموم فقیهان به این روایت عمل کرده و سند برخی از طرق روایت نیز معتبر است (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۱۲). بنا بر نقل بجنوردی چهار نظر درباره معنای روایت وجود دارد: برخی مفاد آن را صرفاً نهی تکلیفی از ضرر رساندن دانسته‌اند و برخی آن را نفی حکم به لسان نفی موضوع معنا کرده‌اند. بر این اساس موضوعاتی که دارای احکام اولی‌اند، در صورتی که مصداق ضرر به حساب آیند، حکمشان منتفی می‌شود. بر اساس معنای سوم هر حکمی که مستلزم ضرر باشد یا جعل آن مستلزم ضرر بر بندگان باشد، نفی شده است. درنهایت بر اساس نظر چهارم مفاد روایت نفی ضرر غیرمتدارک است. یعنی در شرع ضرری وجود ندارد که قابل جبران نباشد. نتیجه این معنا آن است که در عالم تشریع، ضررها باید جبران شوند تا به منزله عدم به حساب آیند (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۱۵-۲۱۸). با توجه به معنای اخیر، قاعده لاضرر به وضوح بر ضمان دلالت دارد. اما بنا بر معنای دوم و سوم، «لاضرر» احکام یا موضوعات ضرری را نفی می‌کند. این پرسش مطرح می‌شود که آیا در جایی که عدم حکم نیز موجب ضرر شود، قاعده مذکور می‌تواند حکم و در نتیجه ضمان در مسئله مورد بحث را ثابت کند؟ فقها در پاسخ به این پرسش اختلاف نظر

دارند. برخی معتقدند این روایت تنها ناظر به نفی حکم است (خوانساری، ۱۳۵۵، ج ۵، ص ۱۹۱). در نتیجه نمی‌توان آن را برای اثبات حکم به ضمان به کار برد (مراغی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۱۶)؛ اما برخی دیگر بر این باورند که این روایت می‌تواند برای اثبات حکم نیز استدلال شود. صاحب ریاض و عاملی در مفتاح الکرامه (عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۸، ص ۲۲) از جمله کسانی‌اند که این نظر را پذیرفته‌اند. شهید صدر نیز در آثار خود به این نظر گرویده است (صدر، ۲۰۰۰، ص ۲۹۴). به نظر می‌رسد نظر اخیر صحیح‌تر باشد؛ زیرا اگر عبارت «لا ضرر» را با توجه به لای نفی جنس به معنای نفی مطلق ضرر در شریعت تفسیر کنیم، در صورتی که عدم تشریع حکمی موجب ضرر شود، نقضی در این کلیت بیان‌شده پدید خواهد آمد و شارع نمی‌تواند ادعا کند در شریعت من هر ضرری منتفی است.

دوم - برخی روایات صراحتاً ضرر رساندن را ملاک ضمان قرار داده‌اند. در روایتی از امام صادق^(ع) آمده است: «فَقَالَ كُلُّ شَيْءٍ يُضَرُّ بِطَرِيقِ الْمُسْلِمِينَ فَصَاحِبُهُ ضَامِنٌ لِمَا يُصِيبُهُ: هر آنچه در مسیر مسلمانان ضرری به دیگران برساند، صاحب آن چیز، ضامن خساراتی است که به دیگران رسیده است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۵۰). سند این روایت معتبر (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۴، ص ۱۶۶) و دلالت آن بر ضمان ناشی از ضرر آشکار است. روایت صحیح دیگری نیز به همین مضمون از امام صادق^(ع) نقل شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۵۰). هر چند این روایات در زمینه «جاده و مسیر» وارد شده است، عرفاً مداخلیتی در حکم ندارد و تناسب حکم و موضوع اقتضا دارد علت حکم به ضمان همان ضرری باشد که مستند به ضمان است.

سوم - در روایات متعددی، اگرچه به صراحت از واژه ضرر استفاده نشده است، مواردی را بر شمرده‌اند که همگی مصادیق زیان‌اند و در آنها حکم به ضمان شده است؛ برای مثال از امام صادق^(ع) درباره شخصی که کالایی را روی سرش حمل می‌کند که به شخصی برخورد کرده و آن شخص مرده است

یا بعضی اعضای بدن او شکسته است سؤال شد و ایشان آن فرد را ضامن دانسته است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۵۰).

چهارم- عقل سلیم حکم می‌کند انسانی که به دیگری زیان وارد کرده است، در صورت توانایی، آن ضرر را جبران کند.

پنجم- بنای عقلا این است که ضرر رساننده به دیگری را ملزم به جبران ضرر می‌کند.

در هر صورت اگر ضرر را از اسباب ضمان به حساب آوریم، در مسئله کاهش ارزش پول، می‌توان به راحتی حکم به ضمان و مسئولیت دولت نمود؛ چراکه دولت با خلق پول بی‌رویه و ایجاد تورم‌های بالا و کاهش قدرت خرید مردم یقیناً به دارندگان پول و سپرده زیان می‌رساند.

• بررسی سببیت اتلاف و تطبیق آن بر نقش دولت

دلیل دومی که برای ضمان دولت می‌توان مطرح کرد، قاعده اتلاف است. این قاعده بدان معناست که هر کس مال دیگری را بدون اجازه او تلف کند، ضامن است: «من اتلف مال الغير بلاذن منه فهو له ضامن» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۲، ص ۲۵). اگرچه این عبارت به صورت روایت نقل نشده است، اما از مجموع ادله ضمان اصطیاد شده و در فقه اسلامی به آن استناد شده است (بروجردی، ۱۴۱۳، ص ۱۶۵). سببیت اتلاف در ضمان، از اصول مسلم فقهی است و بلکه از ضروریات دین به شمار می‌رود (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۵).

در تطبیق قاعده بر مسئله این پژوهش می‌توان گفت: اگر ماهیت پول همان قدرت خرید باشد، دولت با ایجاد تورم‌های بالا، مقداری از عین پول را تلف کرده و ضامن آن است و اگر ماهیت پول را قدرت خرید ندانیم، بی‌شک مهم‌ترین منفعت پول، خصوصاً پول اعتباری که مالیت آن اعتباری است و ارزش مصرفی دیگری ندارد، قدرت خرید آن است. در نتیجه با ایجاد تورم، مهم‌ترین منفعت آن نقصان یافته و بخشی از منفعت مهم و اساسی پول تلف شده است و دولت که مسبب آن است، ضامن خواهد بود. بدون

شک با لمس کردن تورم‌های فاحش، عرف و عقلا دولت را به عنوان عامل ازبین‌برنده اموال مردم تلقی می‌کنند.

۲-۳ نقد و بررسی دلایل عدم ضمان دولت

● مصونیت دولت

یکی از ادعاهایی که برای نفی مسئولیت دولت در قبال کاهش ارزش پول مطرح می‌شود، مصونیت دولت در برابر اعمال حاکمیتی است. مطابق نظریه‌ای که ریشه در حقوق فرانسه دارد، اعمال دولت به دو دسته تقسیم می‌شود: اعمال حاکمیتی و اعمال تصدی. اعمال حاکمیتی، اعمالی هستند که دولت در مقام حاکمیت انجام می‌دهد و به وسیله آنها بر مردم حکمرانی می‌کند، مانند وضع قانون، اخذ مالیات، سلب مالکیت و... در مقابل اعمال تصدی، اعمالی هستند که دولت در مقام یک شخص حقوقی خصوصی به مثابه سایر شهروندان انجام می‌دهد و نشانی از قدرت و اعمال اقتدار ندارد. مانند خرید و فروش، اجاره و... (غمامی، ۱۳۷۶، ص ۱۱۵). بر اساس نظریه تفکیک اعمال تصدی از حاکمیت دولت، دولت نسبت به خسارات ناشی از اعمال حکومتی هیچ‌گونه مسئولیتی نداشته، صرفاً نسبت به جبران خسارات ناشی از اعمال تصدی مسئول می‌باشد (سامانی و شبیری، ۱۴۰۰، ص ۸۶)؛ علاوه بر آنکه امروزه این نظریه به دلیل اشکالات متعددی که دارد، در خود فرانسه نیز طرفداران چندانی ندارد، مورد پذیرش اسلام نیز نبوده و با مبانی و معارف اسلامی سازگار نیست. اطلاعات و عموماتی که در اسباب ضمان و قاعده لاضرر وجود دارد، شامل دولت به عنوان شخص حقوقی نیز می‌شود و برای تخصیص و تقیید آن دلیل معتبری وجود ندارد. به علاوه بر اساس تاریخ و روایات، حکومت در زمان معصومان^(ع) در بسیاری از موارد مسئول جبران خسارات وارده به مردم بوده است؛ برای نمونه از دیدگاه فقه، اتلافی که به واسطه خطای قاضی رقم می‌خورد، از بیت‌المال جبران می‌شود (حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۲۷).

● ولایت فقیه

برخی فقهای معاصر برای اثبات عدم ضمانت دولت نسبت به کاهش ارزش پول، به دلیل ولایت فقیه تمسک کرده‌اند. ایشان معتقد است کاهش ارزش پول گاه به دلایل طبیعی مانند تغییرات در عرضه و تقاضا و گاه به دلیل تصمیمات دولت در خصوص افزایش حجم پول صورت می‌گیرد. در مورد تصمیمات دولت از آنجا که دولت این کار را به مصلحت کشور انجام می‌دهد، اگر دولت، منتخب مردم باشد، حکم به ضمان او نمی‌شود؛ خصوصاً اگر دولت این کار را به امر ولی فقیه جامع شرایط انجام داده باشد؛ چراکه ولایت او در امور دینی و دنیوی به او اجازه می‌دهد اذن چنین کاری را صادر کند (سبحانی، ۱۳۹۷، ص ۱۷۱). در نقد این سخن می‌توان چنین گفت: عدم ضمان در فرضی است که تصمیم دولت به مصلحت مردم باشد و از سوی ولی امر نیز مأذون باشد یا دست‌کم به عنوان وکیل از مردم چنین تصمیمی را مصلحت موکلان بداند؛ در حالی که اولاً خلق پول بی‌رویه در بحث ما قطعاً به مصلحت مردم نیست. ثانیاً اذنی از ولی امر در خصوص این روند وجود ندارد. ثالثاً اذنی از سوی مردم برای چنین رفتاری وجود ندارد. رابعاً مصلحت مردم و نظام اسلامی نیز در این خلق بی‌رویه پول نیست. به همین جهت است که فقیه مذکور، انتشار بی‌ضابطه پول اعتباری توسط دولت را خارج از بحث خود دانسته، آن را غارت اموال مردم به شمار می‌آورد (سبحانی، ۱۳۹۷، ص ۱۶۲). علاوه بر آن اذن ولی فقیه باید در چارچوب شرع باشد. بدیهی است هنگامی که از سوی نظام شریعت اسلامی، به فقیه ولایتی داده می‌شود، به معنای اعطای ولایت در چارچوب همان نظام است و این اذن نمی‌تواند مجوزی برای خروج از آن چارچوب تلقی شود (حائری، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۱۰۱). بنابراین اگر ولی فقیه بنا بر مصلحتی اذن به اتلاف دهد، نهایتاً معصیت آن برداشته می‌شود نه ضمان آن. همان طور که در داستان سمه، پیامبر^(ع) به صرف مُضربودن وی، حکم به قطع درخت

نخل او و اتلاف آن نکردند؛ بلکه ضمانت آن را بر عهده گرفته و حتی حاضر شدند چندین درخت به جای آن به سمره بدهند و بعد از آنکه سمره هیچ کدام از پیشنهادهای حضرت را نپذیرفت، باز هم حضرت به مرد انصاری دستور دادند تا درخت نخل سمره را بکند و به او بدهد (درخت نخل اگر از ریشه کنده شود قابلیت دارد در جایی دیگر کاشته شود و از بین نمی رود).

● قاعده امین و قاعده احسان

دو دلیل دیگر نیز بر عدم ضمانت دولت مورد استناد قرار گرفته است. دلیل نخست، قاعده عدم ضمان امین است. بر اساس این قاعده، از آنجاکه دولت در اعمال حاکمیت خود به عنوان امین تلقی می شود، خلق نقدینگی و کاهش ارزش پول ضمانت آور نیست (رضایی و حدیدی، ۱۳۹۹، ص ۹۳). در نقد این دلیل اشکالات متعددی می توان مطرح نمود. نخست آنکه قاعده امین در فقه به مواردی مربوط می شود که مالی از سوی شخصی به دیگری سپرده می شود و تحت ید شخص امین قرار گیرد (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۳)؛ در حالی که در این بحث، پول از جانب مردم به دولت واگذار نشده است تا مشمول قاعده امین گردد. دوم آنکه بر فرض اعطای اختیار تصمیم گیری به دولت را معادل واگذاری پول از سوی مردم به دولت بگیریم و اشکال اول را برطرف کنیم، اشکال مهم تری باقی می ماند. قاعده امین مربوط به مواردی است که افراط و تفریطی از سوی امین صورت نگیرد؛ در غیر این صورت شخص از عنوان «امین» خارج شده و ضامن خواهد بود (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۳). بنابراین اگر شخص امین، مال را تلف کند، بدون شک ضامن خواهد بود. تنها در صورتی که مال نزد او تلف شود و این تلف به او مستند نباشد، قاعده امین او را از ضمان معاف می داند؛ بر خلاف مواردی که شخص، عنوان امین را دارا نیست که در این صورت اگر مال نزد او تلف شود و این تلف مستند به او هم نباشد، باز هم بنا بر قاعده ید ضامن خواهد بود، مانند غاصب که حتی اگر مال مغضوب، به دلیل سیل و زلزله از بین برود، او همچنان ضامن می باشد.

قاعده دیگری که برخی برای عدم ضمانت دولت مطرح کرده‌اند، قاعده احسان است (رضایی و حدیدی، ۱۳۹۹، ص ۹۳). بنا بر نظر این افراد، دولت در رفتار خود نسبت به مردم محسن بوده، از این رو ضمان از وی نفی می‌گردد. در این قاعده، مقصود از محسن کسی است که اقدام یا گفتاری انجام می‌دهد که به دیگری نفع می‌رساند یا حداقل ضرری را از او دفع می‌کند (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۱۰). در نقد این استدلال باید گفت: نخست، قاعده احسان در مواردی قابل اعمال است که اتلاف صدق نکند، وگرنه به سبب اتلاف، محسن نبوده و در نتیجه ضامن است. موارد استناد فقها به قاعده احسان نیز غالباً در موقعیتهایی است که فرد محسن در خسارتی که به دیگری وارد شده، مقصر نبوده و آن خسارت از ناحیه‌ای غیر از او و به صورتی اتفاقی وارد شده است (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۱۴). دوم، قاعده احسان منوط به این است که عمل شخص، صرف نظر از نیت او، واقعاً احسان بوده و به نفع فرد دیگر باشد (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۴۲۲)؛ در حالی که در مسئله کاهش ارزش پول، عمل دولت به نفع جامعه نیست و به زیان مردم منتهی می‌شود.

برخی فقها برای عدم جبران کاهش ارزش پول به سیره متشرعه استناد کرده‌اند؛ بدین صورت که در زمان شارع مقدس نیز تورم – هرچند با نرخ‌های پایین‌تر – وجود داشته است، اما از طرف شارع نسبت به جبران کاهش ارزش هیچ گونه دستور خاصی صادر نشده است (میرجلیلی، ۱۳۸۴، ص ۴۴). این استدلال از چند جهت مخدوش است: نخست آنکه در بحث مسئولیت دولت، سیره متشرعه جاری نیست؛ چراکه حکومت‌ها جائر بوده و از متشرعان محسوب نمی‌شدند. عدم دستور امام به لزوم جبران نیز در همین راستا قابل تفسیر است و در نتیجه حکم به عدم ضمان قابل استنتاج نیست. دوم آنکه سیره متشرعه دلیلی لَبّی است و باید به قدر متیقن آن اکتفا نمود. بر فرض وجود چنین سیره‌ای در ضمان خُرد (ضمان بین افراد) دو

قدر متیقن وجود دارد: نخست پول فلزی است. پیداست که تغییر ارزش پول در گذشته تغییر در قیمت نسبی آن بوده است و سرایت حکم قیمت نسبی به قیمت اسمی با دلیل لثبی امکان پذیر نیست. دیگری نیز تورم‌هایی است که عرف نادیده می‌گیرد و نمی‌توان با دلیل لثبی حکم مذکور را به تورم‌های فاحش سرایت داد.

برخی دیگر از پژوهشگران اشکال کرده‌اند که نمی‌توان میزان خسارت ناشی از کاهش ارزش پول را به درستی اندازه گرفت و از این طریق خواسته‌اند اصل ضمان در کاهش ارزش پول را نفی کنند؛ برای نمونه شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی در تمام مراحل از روش نمونه‌گیری استفاده می‌شود که همواره با درصدی از خطا همراه است. درآمد خانوارها نیز از طریق پرسش و پاسخ جمع‌آوری می‌شود که به دلایلی چون بی‌سوادی بخشی از مردم، کم‌گویی، ترس از مالیات و... دقت کافی را دارا نیست (میرجلیلی، ۱۳۸۴، ص ۴۹). این اشکال نیز نمی‌تواند اصل مسئولیت دولت را نفی کند؛ چراکه به هنگام تحقق سبب ضمان، قهراً ضمان پدید می‌آید و دولت وظیفه دارد متخصصانی را به این امر بگمارد که میزان دقیق خسارت را تا حد امکان برآورد و افراد خسارت‌دیده را احصا نماید. به علاوه بنا بر قاعده «ما لایدرک کله لایترک کله» اگر دولت نتواند میزان خسارت دقیق را محاسبه کند یا همه افراد خسارت‌دیده را احصا کند، لازم است به اندازه‌ای که در توان محاسباتی وی است، محاسبه و خسارات را جبران کند؛ برای مثال دولت می‌تواند با اولویت‌بندی نسبت به خسارت‌دیدگان، خسارت قشر ضعیف‌تر را جبران کند؛ خصوصاً که مسئله جبران خسارت افراد و میزان آن، اقل و اکثر استقلالی است نه ارتباطی و همه فقیهان اسلامی قاعده «ما لایدرک کله لایترک کله» را در اقل و اکثر استقلالی بدون اختلاف پذیرفته‌اند و اگر اختلافی هست، در اقل و اکثر ارتباطی است.

۴- روش‌شناسی پیشنهادی

تاکنون یک روش‌شناسی منسجم و قابل قبول درباره این مسئله ارائه نشده است. پژوهش‌هایی که در این عرصه انجام گرفته است، علاوه بر آنکه فاقد تبیین روش‌شناختی‌اند، کم‌وبیش با خلأ روش‌شناسی در تحلیل مسئله نیز دست به گریبان‌اند. به دلیل شفاف‌نبودن روش‌شناسی حل این مسئله، تورش‌ها و انحرافات در مسیر پاسخ به آن وجود دارد که به برخی از آنها برای نمونه اشاره می‌شود. برای حل مسئله لزوم جبران کاهش ارزش پول، ابتدا باید دانست که این مسئله از جنس گزاره‌های بایستی و نبایستی و از تبار مسائل فقهی-حقوقی است و در فضای کشوری اسلامی چون ایران که قوانین حقوقی آن نیز برآمده از فقه می‌باشد، ناگزیر باید به روش فقهی مورد بررسی قرار گیرد. بنابراین ذکر زیان‌های اقتصادی عمل به نظریه یا راهکارهای عملیاتی آن یا بیان فواید اقتصادی آن به‌تنهایی نمی‌تواند به نفی یا اثبات چنین گزاره‌ای منتهی گردد و از قلمرو استدلال برای این مسئله بیرون است. از سوی دیگر در تبیین روش‌شناختی، باید بین مسئله ضمان کلان به معنای ضمان دولت و ضمان خرد به معنای ضمان یک فرد نسبت به دیگری در جبران کاهش ارزش پول تفکیک قائل شد؛ چراکه گاه استدلال‌ها و پاسخ‌های متفاوتی را در پی دارد. عدم تفکیک این دو ضمان در برخی نوشتارها، سبب انحراف در برداشت از نظرات و استدلال‌های مورد نظر و درنهایت خلط روش‌شناسی شده است.

۴-۱ مراحل روش‌شناسی صحیح حل مسئله

● مرحله اول: بررسی قاعده ضمان مثلی و قیمی

گام مهم روش‌شناختی برای این مسئله، بررسی قاعده «ضمان المثلی بالمثل و القیمی بالقیمه» می‌باشد. در صورتی که این قاعده تعبدی بوده و از ناحیه شارع جعل شده باشد، باید به مثلی یا قیمی بودن پول پرداخت

تا پاسخ جبران کاهش ارزش پول به دست آید. در این صورت ورود به ماهیت پول برای تشخیص مثلی یا قیمی بودن آن اجتناب‌ناپذیر خواهد بود. اما اگر مشخص شود قاعده مذکور درحقیقت شبه‌قاعده بوده و روح و ملاک اصلی آن، قاعده دیگری است، باید به ملاک و روح اصلی این قاعده توجه کرد. پس از بررسی قاعده این نتیجه حاصل شد که ملاک اصلی قاعده، رعایت عدالت در ضمان است که شارع مقدس تحقق آن را به عرف و عقلا وانهاده است. بنابراین در بررسی ضمان کاهش ارزش پول، قاعده مثلی و قیمی محوریت نداشته، می‌توان از آن عبور کرد.

● مرحله دوم: ماهیت‌شناسی پول‌های اعتباری امروزی

پس از گام نخست، برای دریافت نظر عقلا در زمینه عدالت در بحث کاهش ارزش پول، موضوع‌شناسی پول اهمیت می‌یابد. صرف نظر از مثلی یا قیمی بودن پول، ماهیت اعتباری پول‌های امروزی و انحصار فواید پول در قدرت خرید، داوری عرف و عقلا در زمینه جبران کاهش ارزش پول را متفاوت از گذشته قرار می‌دهد؛ از این رو هر نوع مقایسه پول‌های پیشین با پول‌های امروزی و سرایت احکام آن به پول‌های اعتباری بدون تحلیلی فقهی - اقتصادی و به صرف اشتراک در عنوان «پول» فاقد پشتوانه‌ای منطقی بوده و به روش قیاسی فقه اهل سنت نزدیک‌تر خواهد بود.

● مرحله سوم: بررسی اسباب ضمان قهری

پس از مشخص شدن ماهیت پول اکنون باید در گام بعدی روش‌شناسی، به بررسی اسباب ضمان پرداخت. از آنجا که سبب ضمان در بحث ضمان کلان به عنوان فرض مطرح نمی‌شود، ابتدا باید اسباب ضمان قهری در فقه را احصا و سپس بر رفتار پولی دولت تطبیق کرد و به بررسی آن پرداخت؛ بر خلاف مسئله جبران کاهش ارزش پول در سطح خرد نظیر قرض و امثال آن که نیازی به مطرح کردن بحث اسباب ضمان ندارد؛ چراکه قرض‌گیرنده به سبب قرض به اتفاق فقها و نیز رویه عقلایی ضامن برگرداندن آن است

یا زوجی که در عقد شرعی، متعهد به پرداخت مهریه شده است، به سبب همان عقد نکاح، ملزم به پرداخت مهریه است و در نتیجه در این گونه بحث‌ها، اسباب ضمان مفروض گرفته شده است و نیازی به طرح و اثبات آن نیست. بنابراین در بحث ضمان دولت ابتدا اسباب ضمان قهری دولت احصا می‌شود.

بررسی ضمان‌آوری اضرار

در راستای بحث اسباب ضمان، بررسی ضمان‌آوری اضرار، در حل مسئله کمک شایانی خواهد کرد؛ از همین رو باید با مراجعه به منابع روایی و فقهی این سبب، خصوصاً روایت لاضرر و بررسی رویه عقلایی در باب ضرر، به تعیین تکلیف درباره این سبب پرداخت.

● مرحله چهارم: تطبیق اسباب ضمان بر رفتار دولت در زمینه کاهش ارزش پول

پس از احصای اسباب ضمان، اکنون باید دید کدام یک از آن اسباب بر رفتار دولت درباره کاهش ارزش پول تطبیق می‌یابد. در این زمینه تطبیق «ضرر» بر رفتار دولت برای اثبات ضمان اولویت بیشتری دارد؛ چراکه صدق «اضرار» بر خلق پول بی‌رویه توسط دولت وضوح بیشتری دارد و پیچیدگی‌های تطبیق دیگر اسباب را ندارد. سبب دیگری که در مورد دولت می‌توان بررسی کرد، اتلاف است. تطبیق این سبب بر رفتار دولت وابستگی زیادی به تحلیل ماهیت پول اعتباری دارد. نکته قابل توجه در این مرحله از روش‌شناسی پیشنهادی آن است که برای اثبات ضمانت دولت باید نهایتاً به طور مشخص به یک یا چند سبب ضمان اشاره کرد و استناد به قواعدی چون عدل، حرمت مال مسلم تا زمانی که سبب ضمان مشخص نشود، نتیجه‌ای در پی نخواهد داشت. بنابراین استدلال برخی پژوهشگران (برای نمونه، ر.ک: جعفری و باقری، ۱۳۹۳، ص ۹۷-۱۰۵) به این ادله و سپس اثبات ضمان دولت بدون دستیابی به حد وسط مطلوب و تأثیرگذار - که همان سبب ضمان است - مسیری درست تلقی نمی‌شود؛ برای مثال عدالت

از اسباب ضمان نیست و نمی‌توان به صرف تقریر عدالت، کسی را ضامن دانست؛ بلکه عدالت می‌تواند به عنوان مقدمه‌ای در راستای تعیین سبب ضمان فقهی دولت تأثیرگذار باشد.

● مرحله پنجم: بررسی ادله عدم ضمان دولت و ارزیابی موانع

پس از تطبیق اسباب ضمان بر رفتار دولت، گام نهایی روش‌شناسی پیشنهادی برداشته می‌شود. در این گام باید به دنبال دلایلی رفت که به عنوان موانع ضمان در فقه مطرح شده است. باید بررسی نمود که آیا آن موانع درباره دولت هم جاری بوده و توان منتفی کردن ضمان دولت را داراست یا خیر؟ مصونیت دولت، ولایت فقیه، قاعده عدم ضمان امین و قاعده احسان از جمله این موانع‌اند. با بررسی دقیق محتوای این ادله و قواعد و تطبیق آن با رفتار دولت، مشخص می‌شود هیچ یک از این ادله توانایی استثنا کردن دولت از ضمان را ندارد. این مرحله به عنوان آخرین مرحله روش‌شناسی مسئله مذکور تلقی می‌شود. شایان توجه است در پژوهش‌های مرتبط با این موضوع موانعی ذکر شده است که شأنیت فقهی - حقوقی برای مانعیت آنها متصور نیست؛ برای مثال چیرا استدلال می‌کند با جبران کاهش ارزش پول برای سپرده‌گذاران، یک بازدهی بدون ریسک برای آنان پدید می‌آید؛ در حالی که سرمایه‌گذاران از ارزش واقعی سرمایه‌گذاری خود مطمئن نیستند؛ چرا باید پس‌اندازکنندگان که حتی حاضر نیستند ریسک سرمایه‌گذاری را متحمل شوند، تا این حد از حفظ ارزش پول خود مطمئن باشند؟ (Chapra, 1985, p. 40). این استدلال به مثابه آن است که گفته شود چون سرمایه‌گذاران متحمل ریسک می‌شوند و ممکن است سرمایه خود را از دست بدهند، بهتر است اموال پس‌اندازکنندگان را نیز در معرض تلف قرار دهیم تا برای آنها که نمی‌خواهند از سرمایه‌هایشان در جهت سرمایه‌گذاری استفاده کنند نیز ریسک از بین رفتن سرمایه ایجاد کنیم؛ در حالی که سرمایه‌گذاری نکردن، مجوزی برای تلف اموال وی یا زیان‌رساندن به دارایی‌های او محسوب نمی‌شود و به

حکم «الناس مسلطون علی اموالهم» وی اختیار دارد سرمایه‌اش را در راستای سرمایه‌گذاری استفاده نکند.

خلاصه و نتایج

در این مقاله به بررسی ادله ضمان دولت در قبال کاهش ارزش پول با تحلیلی فقهی-اجتهادی پرداخته شد و ضمن نقد روش‌شناختی پژوهش‌های صورت‌گرفته، روش‌شناسی معتبری برای اثبات نظریه ضمان و مسئولیت دولت ارائه گردید. برای این منظور ابتدا قاعده ضمان المثلی بالمثل و القیمی بالقیمه که نقشی محوری در اغلب پژوهش‌ها داشته است، مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت و سپس با بررسی اسباب ضمان در فقه، به تطبیق این اسباب بر رفتار دولت پرداخته شد. موانع ادعایی ضمان دولت نیز به صورت موشکافانه ارزیابی گردید و درنهایت روش‌شناسی پیشنهادی برای مسئله مذکور ارائه شد. مهم‌ترین نتایج این پژوهش به شرح ذیل است:

- ۱- قاعده ضمان المثل بالمثل و القیمی بالقیمه قاعده‌ای کلی و تبعیدی نبوده، روح و ملاک قاعده، رعایت عدالت در ضمانت است.
- ۲- با بررسی ادله و اقوال برخی فقها و شواهد کافی به اثبات رسیده است که «اضرار» نیز از جمله اسباب ضمان می‌باشد.
- ۳- دو سبب از اسباب ضمان یعنی «اضرار» و «اتلاف» بر رفتار پولی دولت قابل تطبیق است. تطبیق این دو سبب، با در نظر گرفتن ماهیت اعتباری پول و انحصار فواید پول در قدرت خرید، وضوح بیشتری می‌یابد.
- ۴- موانعی که برای عدم ضمان دولت بیان شده است مانند ولایت فقیه، قاعده احسان، قاعده امین و... شأنیت نفی ضمان دولت را ندارند.
- ۵- روش‌شناسی مناسب برای این مسئله در پنج مرحله ترسیم شده است: الف) بررسی قاعده ضمان المثلی و القیمی؛ ب) ماهیت‌شناسی پول‌های اعتباری امروزی؛ ج) بررسی اسباب ضمان قهری (بررسی ضمان‌آوری

اضرار؛ د) تطبیق اسباب ضمان بر رفتار دولت در زمینه کاهش ارزش پول؛
ه) بررسی ادله عدم ضمان دولت و ارزیابی موانع.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می کنند که هیچ گونه تضاد منافی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم.

اصفهانی، محمدحسین (۱۴۲۷). حاشیه المکاسب. ج ۲، قم: ذوی القربی.
آصفی و دیگران، محمدحسن (۱۳۷۵). احکام فقهی پول. نشریه فقه اهل بیت (ع).
آصفی، محمد مهدی، و دیگران (۱۳۷۸). پول در نگاه اقتصاد و فقه. قم: انتشارات اندیشه.
انصاری، مرتضی (۱۴۱۵). المکاسب. ج ۱، قم: المؤتمر العالمی.
اینگام، جفری (۱۴۰۰). ماهیت پول. ترجمه اصلاان قودجانی و دیگران، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

بجنوردی، حسن (۱۳۷۷). القواعد الفقهیه. ج ۱، قم: نشر الهادی.
بروجردی، حسین (۱۴۱۳). تقریرات ثلاثه. ج ۱، قم: جماعة المدرسين.
بهادر و راستگوی مشهور، مرتضی و حورا (۱۳۹۸). مسئولیت دولت در جبران زیان ناشی از کاهش ارزش پول. فصلنامه داخلی کانون وکلای دادگستری، (۱۹).
جعفری جمیل، و باقری، احمد (۱۳۹۳). مبانی فقهی و حقوقی مشروعیت ضمان دولت در پرداخت خسارت ناشی از کاهش ارزش پول. فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۶ (۱۰)، ۹۷-۱۰۵.

- حائری، سیدکاظم (۱۴۲۳). *فقه العقود*. چ ۲، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- حر عاملی، محمد (۱۴۰۹). *وسائل الشیعه*. چ ۱، قم: مؤسسه آل البيت.
- حلی، جعفر (۱۴۰۸). *شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*. چ ۲، قم: اسماعیلیان.
- خمینی، روح الله (۱۳۹۲). *کتاب البیع*. چ ۴ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ع).
- خوانساری، احمد (۱۳۵۵). *جامع المدارک*. چ ۲، تهران: مکتبه الصدوق.
- خوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۷). *مصباح الفقاهه*. چ ۱، قم: انصاریان.
- خوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۸). *موسوعة الامام الخوئی*. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- رضائی یاسر، و حدیدی، علی اصغر (۱۳۹۹). *بررسی فقهی و حقوقی عدم ضمان دولت در امور حاکمیتی*. فصلنامه علمی پژوهشی فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۱۳ (۳۴)، ۹۵-۹۰.
- سامانی و وحدتی، احسان و حسن (۱۴۰۰). *تحلیل فقهی حقوقی مسئولیت مدنی دولت نسبت به اعمال زیان بار حاکمیتی در قبال شهروندان*. نشریه پژوهش های نوین حقوق اداری، ۳ (۶)، ۸۴-۸۷.
- سرل، جان (۱۴۰۱). *پول، هستی شناسی جامعه و قانون*. ترجمه علیرضا عطارزاده، تهران: شبخیز.
- سعیدی، محسن (۱۳۸۵). *نظریه جبران کاهش ارزش پول*. نشریه فقه اهل بیت، (۴۵).
- شهرکانی، ابراهیم اسماعیل (۱۴۳۰). *معجم المصطلحات الفقهیه*. چ ۱، قم: ذوی القربی.
- شهید ثانی، زین الدین (۱۴۱۳). *مسالك الافهام*. ج ۱۲، قم: مؤسسه المعارف الاسلامی.
- صدر، محمدباقر (۱۴۲۱). *الاسلام يقود الحياة*. موسوعة الشهيد الصدر، ج ۵، چ ۱، قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید الصدر.
- صدر، محمدباقر (۲۰۰۰). *لا ضرر و لا ضرار*. چ ۱، قم: دار الصادقین.
- طباطبایی، محمدصادق، و سرمدی، پگاه (۱۳۹۳). *بررسی فقهی و حقوقی قابلیت جبران ضرر ناشی از کاهش ارزش پول*. نشریه فقه و حقوق اسلامی، ۶ (۱۰).
- طباطبایی، سیدعلی (۱۴۰۴). *ریاض المسائل*. چ ۱، قم: مؤسسه آل البيت^(ع).
- طوسی، محمد (۱۴۰۷). *الخلاف*. چ ۱، قم: جماعة المدرسين.
- علامه حلی، حسن (۱۳۷۴). *مختلف الشیعه*. چ ۲، قم: جماعة المدرسين.
- علامه حلی، حسن (۱۴۱۳). *قواعد الاحکام*. قم: جماعة المدرسين.
- علامه حلی، حسن (۱۴۱۴). *تذکره الفقهاء*. چ ۱، قم: مؤسسه آل البيت.
- علیقلی منصوره، و دیگران (۱۳۹۸). *اقتصاد کلان*. تهران: انتشارات هوشمند تدبیر.
- غمامی، مجید، (۱۳۷۶). *مسئولیت مدنی دولت نسبت به اعمال کارکنان خود*. تهران: نشر دادگستر.

- فاضل لنکرانی، محمدجواد (۱۳۹۶). *ضمان/انخفاض قيمة النقد*. قم: مرکز فقه ائمه الاطهار(ع).
- فخرالمحققین، محمد (۱۳۸۷). *ایضاح الفوائد فی شرح اشکالات القواعد*. ج ۱، قم: اسماعیلیان.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). *مرآة العقول فی شرح اخبار الرسول*. ج ۲، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- موسائی، میثم، و داودی، پرویز (۱۳۷۹). پژوهشی درباره ربا و جبران کاهش قدرت خرید پول. *نشریه علوم اجتماعی*، ۱۵ (۱۵).
- میرجلیلی، حسین (۱۳۸۴). جبران کاهش ارزش پول، نظریه و کاربرد. *نشریه جستارهای اقتصادی ایران*، ۲ (۴)، ۳۰-۴۵.
- هاشمی شاهرودی، محمود (۱۴۲۳). *قرائات فقهیه معاصره*. ج ۲، قم: مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی.
- ولی زاده، محمدجواد، و حائری، محمدحسن (۱۳۸۹). رابطه مثلی و قیمی با جبران کاهش ارزش پول. *فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۲ (۳).
- یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۱). بررسی فقهی نظریه های جبران کاهش ارزش پول (۱) و (۲). *نشریه فقه اهل بیت (ع)*، (۳۱).
- Ahmed, Ziauddin (1983). *Money and Banking In Islam*. Jeddah: Islamic Economics King Abdulaziz University.
- Belouafi, Ahmed (2021). *Towards a Just Monetary and Economic System*. Jeddah: King Abdulaziz University.
- Buchan, J. (1997). *Frozen Desire: An Inquiry into the meaning of money*. London: picador.
- Chapra, Muhammad Umer (1985). *Towards A Just Monetary System*. Leicester. UK: The Islamic Foundation.
- Finch, David (1956). *Purchasing power Guarantees For Deferred Payments*, International Monetary Fund. Research Dep.
- Harris, L. (1981). *Monetary Theory*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Hasanuz Zaman, S.M (1985). *Indexation: An Islamic Evaluation*. Jeddah: Journal of King Abdulaziz University.